

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Крупская Н.К. О задачах художественного воспитания // Пед. соч. – Т.3. – М., 1959.
- 2 Хмель НД. Педагогический процесс в общеобразовательной школе. – Алматы: Мектеп, 1984.
- 3 Хан Н.Н. Теоретические основы сотрудничества в педагогическом процессе общеобразовательной школы. – Алматы, 1998.

Түйін

Мақалада элеуметтік-белсенді тұлғаның қалыптасуындағы музыка мұғалімінің рөлі қарастырылады.

Conclusion

This article deals with the music teacher's role in the education of the social and active person.

КӨРКЕМ МӘТІНДІ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТАЛДАУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

Алтыбаева А.Б.

Көркем әдебиет тілін, сонымен бірге көркем мәтін тілін зерттеудегі негізгі мақсат – көркем туындының бейнелі құрылымының өзіндік ерекшелігін ашу, көркем мазмұнды бейнелейтін тілдік құралдардың қызметін көрсету. Ал олардың алғышарттарына мыналар жатады:

- 1) көркем шығарманың мазмұн мен формасын (тілін) бірлікте алып зерттеу;
- 2) көркем шығарманың өзара және басқа компоненттерімен байланыс, қарым-қатынасын ескеру;
- 3) бейнеленетін мазмұнға автор қатынасын ескеру;
- 4) шығарманың жанрлық ерекшеліктерін ескеру;
- 5) ғылыми дамудың жаңа бағыт-бағдарларына сүйену т.б.

Көркем шығарма тілін талдаудың ғылымда синтетикалық әдіс, құрылымдық және статистикалық әдіс түрлері белгілі. Бұл әдістердің бірін көп дәрежеде, бірін аз дәрежеде, бірін негізгі етіп, қалғандарын көмекші етіп – барлығын да қолдануға болады [Брандес М.П. Стилистический анализ (на материале немецкого языка). – М.: Высшая школа, 1971.-190с.].

Көркем мәтінді зерттеудің, талдаудың әдістері мен ұстанымдарының, қырларының күрделілігі әрі әртүрлілігі және қажеттілігі әдебиеттің өзіндік ерекшелігіне байланысты. Көркем әдебиетте өмір және басқа да өмір нысандары адамның көңіл-күйі, сезімімен бірлікте алып қарастырылады. Сондықтан ондағы негізгі орталық тұлға – адам және оның күйініш-сүйініші болып табылады. Әдебиеттің өнер ретіндегі басты ерекшелігі, мәні де осында. Өнердегі эмоция, көңіл-күй ерекше мәнге

ие. Мысалы, ғылыми шығармалардағы эмоционалдылық тікелей ғылыммен байланысты болып, оқырманын алға жетелеп отырғанмен, ол нақты ғылыми ұғымдардың, ақиқаттың табиғатына жат болып келеді. Ал өнердегі эмоция – шығармашылықтың ең бірінші элементі, ол шығарманың мазмұнымен біте қайнасып жатады. Көркем әдебиет өнері өмірді сезім арқылы танытып қана қоймайды, ол сол арқылы өз оқырманына *эстетикалық ықпал* етеді. Оның негізінде, сонымен бірге, көркем әдебиеттің *әрі қоғамдық, әрі қатысымдық қызметі* жатыр. Қатысымдық қызмет дегенде көркем шығарманың өз оқырманына бағытталуын, жанама түрде жүзеге асатын автор мен оқырман арасындағы қарым-қатынасты, бір-біріне тигізетін ықпалды айтамыз. Осыған байланысты көркем мәтінді зерттеудің теориялық мәселелері туралы сөз қозғағанда, ондағы көркем образ бен көркем шығарманың гносеологиялық табиғатын, әдіснамалық негіздерін ескеру өте маңызды. «Өнер», «бейне» ұғымдары, оның эстетикалық мәні, танымдық бейне және оның типтері, ғылым мен өнердің айырмасы, ғылыми және көркем танымдағы интуитивтік бейнелер, «көркемдік модель» (ғаламның екінші модельдік жүйесін жасау), метафоралық ойлау және таным, «ақиқаттың концепциясы» т.б. көркем мәтіннің гносеологиялық, эстетикалық табиғатына қатысты мәселелер оны зерттеудің негізіне қаланады.

Кез келген мәтін, соның ішінде көркем мәтін материалдық мәдениет нысаны бола тұрып, оны жасаушы автормен де, мәтіннің жазылған уақытымен, орнымен, жағдайымен де тікелей байланысты болады. Бұл ерекшелік көркем мәтіндерді талдауда экстралингвисти-

калық факторларды басшылыққа алуды талап етеді.

Көркем мәтін мазмұны жазылу ортасына, дәуірі мен уақытына, ұлттық-мәдени және түрлі діни, философиялық түсініктерге, шығарма авторының психологиясына, белгілі бір әдеби мектепке, бағытқа тәуелді болады. Мәтіннің денотаттық, референттік, ситуативтік қасиет-сапалары осыларға байланысты қалыптасады. Кез келген көркем мәтін шынайы өмірдің эстетикалық бейнесі секілді болады. Сол себепті көркем мәтінге тілдік жүйенің эстетикалық қызметі барысында қалыптасатын метаморфтық қасиет тән болып келеді. Ол әрі функционалды, әрі эстетикалық жүйе болып табылады.

Л.Г.Бабенко мен Ю.В.Казарин шынайы көркем мәтін келесі сапалардан тұратынын көрсетеді: антропоцентрилік, әлеуметтік, диалогтық, толыққандылық әрі бірізділік, статикалық және динамикалық, әсерлілік, эстетикалық, бейнелілік және түсіндіріліп-талдануы.

Е.А.Гончарованың ойынша, көркем мәтіннің антропоцентрилігі оған ұйытқы болған үш орталықтан көрінеді: автор – көркем шығарма иесі; кейіпкерлер; оқырман – «туындының жасалуына қатысушы жанама тұлғалар» (Гончарова Е.А. Интерпретация художественного текста. М, 1983 б. 3-беттен). Демек, көркем шығарманы жасаушы да адам, оның бейнелейтіні де адам және оның өмірі мен қоршаған ортасы, оны оқитын да адам, ол адамға арналып жазылады. Оның антропоцентрилігін осыдан-ақ көруге болады.

Көркем мәтіннің әлеуметтік қасиет-сапасы оның әлеуметтік қызметті жүзеге асыруымен байланысты түсіндіріледі. М.М.Бахтиннің ойынша, кез келген әдеби туынды іштей әлеуметтік шартты болып құрылады. Онда шынайы өмірдің әлеуметтік сырлары беріледі. Сондай-ақ, көркем мәтін белгілі бір уақыттың, дәуірдің, әлеуметтік қоғамның туындысы болып табылады.

Көркем мәтіннің диалогтық қасиет-сапасын М.М.Бахтин оның мазмұнының тек бір ғана дәуірмен шектелмей, ашық, көпқабатты болып құрылуымен түсіндіреді. Шынайы мәтіннің мағынасы терең болып келеді, осының салдарынан қанша уақыт өтсе де өзінің өзектілігін жоғалтпайды.

Көркем мәтіннің толыққандылығы және бірізділігі (немесе қисындылығы) оның мазмұны арқылы да, пішіні арқылы да қалыпта-

сады. Толыққандылық басты тақырып пен шағын тақырыптардың арасындағы байланыстан көрінеді.

Статикалық пен динамикалық мәтіннің зерттелу аспектісіне қарай анықталады. Егер мәтін сөйлеу әрекетінің жемісі ретінде қарастырылса, ол статикалық қырынан танылады. Ал егер ол жасалуы, қабылдануы, түсінілуі тұрғысынан қарастырылса, динамикалық қырынан қарастырылады.

Мәтін әсіресе құрылымдық-семантикалық талдауда статикалық тұрғыдан талданады. Ал психоллингвистикалық, деривациялық, қатысымдық лингвистикалық тұрғыдан талдауда ол динамикалық қырынан талданады. Жалпы көркем мәтінді зерттеуде бұл екі аспектінің екеуін де назарға алған дұрыс.

Көркем мәтіннің әсерлілігі В.Г.Адмонидің зерттеулерінде терең қарастырылды. Оның ойынша, «көркем мәтін алғашқы жолдарды оқығаннан-ақ оқырманды баурап алатындай болып, оның қызығушылығын бірте-бірте күтпеген жерден күшейтуі керек... ». Сол кезде оқырман шығарма соңының қалай бітетініне құмарта түседі.

Көркем мәтіннің эстетикалықлығы оның өзіне тән ерекшелігінен туындайды. Н.С.Болотованың ойынша, эстетикалық қызметтен туындайтын прагматизм көркем мәтіннің эстетикалық әсерін күшейтеді; эстетикалық бағдарланған концептуалдық сапа – автордың шығармашылық дара тұлғасын, оның шынайы өмірге деген өзіндік қатынасын көрсетеді.

Бейнелілік – мәтіннің көркем бейнелер жүйесін айқын суреттей алуынан көрінеді.

Көркем мәтін мазмұнының тереңдігі және психологиялық, философиялық көпқабатты болып келуі және оның көркем шығарма болумен қатар, жеке автордың дүниетаным, табиғатымен бірге өрілуі оны түсіндірудің сан алуан жолдарын қалыптастырады.

Ал Валгина өз зерттеулерінде көркем мәтінді өзге мәтін түрлерімен салыстыра келіп, оның артықшылықтары мен айырмашылықтарын жинақтап көрсетеді. Оның ойынша көркем мәтіндердің өзге мәтіндерден басты айырмашылығы келесі белгілеріне қарап ажыратылады:

1) қарым-қатынас пен адам өмірінің арасында тікелей қатынастың болу-болмауы, оның міндетті немесе адамның өз еркімен болуы;

- 2) эстетикалық қызмет атқару/атқармауы;
 3) мазмұнының астарлы/ашық берілуі (мәтін астарының болу/болмауы);
 4) көпмағыналылықтың болу/болмауы;

- 5) шынай өмірдің сол қалпында немесе көркемдік мақсатта саналы өзгертіліп бейнеленуі;

Көркем мәтін мен басқа мәтіндердің тілдік ұйымдасуы оның көркемдік табиғатын қалыптастырады.

<i>Көркем мәтін</i>	<i>Көркем мәтіннен басқа мәтіндер</i>
Тектік-жанрлық белгілеріне қарай ұйымдасады	Публицистикалық, ғылыми, ресми мәтіндер болып, типтік белгілеріне қарай ұйымдасады
Ассоциативтік-бейнелі ойлау заңдылықтарына негізделеді	Логикалық ойлау заңдылықтарына бағынады
Өмірлік материал автордың көзқарасымен, дүниетанымымен беріледі, сол себепті шығармада бейнеленген өмір астарлы мағынаға ие болып келеді.	Мәтіндердің мағынасына бір жақтылық және объективтілік тән болады, сол себепті мәтін мазмұны түсінікті, объективті болып келеді.
Адамның эмоционалдық ішкі дүниесі мен интеллектуалдық сана-сезіміне қатысымдық-эстетикалық тұрғыдан әсер етеді	Адамның эмоционалдық ішкі дүниесі мен интеллектуалдық сана-сезіміне қатысымдық-ақпараттық тұрғыдан әсер етеді
Ассоциативтік-образды құралдар молынан қолданылып, ол суретшінің эстетикалық идеясына, қиялына қызмет етеді	Ассоциативтік-образды құралдар қолданылмайды, болса да тек ақпаратты жеткізу мақсатында жұмсалады
Образды-эмоционалды және субъективті деректерге құрылады	Логикалық-ұғымдық, барынша объективті деректер беріледі
Сөйлемдер эмоционалды-риторикалық құрылымды болып келеді	Сөйлемдер рационалды-логикалық құрылымды болып келеді

Кестеде көрсетілгендей, көркем мәтіндер өзге мәтіндерден мазмұны мен құрылымы жағынан өзгеше ұйымдасады. Көркем мәтіндерде ассоциативтік-бейнелі, эмоционалды образдардың басым болуы оның көркемдік таным табиғатына сай ұйымдасу ерекшеліктеріне байланысты. Көркем мәтіндер мен басқа мәтіндер танымның екі қабатын қамтиды: теориялық және эмпирикалық. Философияда танымның бұл екі сатысы дүниені қабылдаудың екі қайнар көзі болса, психологияда бұл екі түрлі қабылдау үдерісі, ал логикада екі түрлі ойлау амалдары мен тәсілдері арқылы түсіндіріледі. Сол себепті бұл екі типтегі мәтіндердің арасындағы айырмашылықтар олардың жалпы табиғи болмысын сипаттайды.

Осы ерекшеліктеріне орай, аталған екі мәтін типтері құрылымы жағынан да бір-біріне ұқсамайды. Рационалды, яки байыпты ойлауға құрылған мәтіндер шынайы өмірдің шындығын тікелей сипаттауға құрылса, эмоционалды-логикалық құрылымдар шынайы өмір шындығын бейнелеуге қызмет етеді.

Көркем мәтіндегі ассоциативтік байланыстар әр жазушыда, ақында әр түрлі бейне туғызады. Көркем мәтін үшін заттық-ұғымдық

түсініктердің өзі емес, заттың санадағы, қиялдағы көркем бейнесі маңызды.

Көркем мәтінде шынайы өмірдегі материалдық заттардың өзі әр автордың санасында әр түрлі образдар қалыптастырады. Мысалы, М. Мақатаевтың шығармаларындағы ақ қайың бейнесі түрлі образдар тудырып, түрлі ассоциациялар әкелген:

1) *Ақ қайың, сырлы қайың, арман қайың,
 Сырыңды айт, құр бекерге алданбайын.
 Айналып неге саған келе берем,
 Аяңда бір асылым қалғандайын.
 Ақ қайың, арман қайың, ару қайың,
 Сыр айтшы жанымменен қабылдайын.
 Айтшы сен, махаббатым қайда кетті?
 Көктемде самал құған сағымдайын.
 Арманың әлі менің жүр есімде,
 Бар санам сағынышпен күресуде.
 Апырау, қайда менің махаббатым,
 Ақ қайың, айтшы маған білесің бе?*
 (М.Мақатаев)

2) *Жапырақ жүрек жас қайың!
 Жанымды айырбастайын.
 Сен адам бола бастасаң,
 Мен қайың бола бастайын,
 Келісесің бе, ақ қайың?*

*Жапырақ жүрек жас қайың!
Жанымызды айырбастайық?
Адам боп жүрсең қасқайып,
Қайың боп тұрсам қасқайып,
Тәуекел, айырбастайық!
Өмірге өмір жалғасып,
Анамыз жерге жармасып,
Бірде адам, бірде қайың боп,
Сүрейік өмір алмасып...*

(М. Мақатаев)

1-мәтін сөзінде ақ қайың сырлас достың бейнесінде алынса, 2-мәтінде ол табиғаттың мәңгілік бейнесі, шексіз өмірдің образын алмастырған. Алғашқы мәтінде автор «ақ қайың», «сырлы қайың», «арман қайың», «ару қайың» эпитеттері әдемі ару қызға тән эпитеттермен айшықталса, соңғы мәтіндегі қайың бейнесі тек «ақ», «жас» сөздерімен ғана шектелген. Сол себепті 1-мәтіндегі қайың бейнесі тек сырлас достың ғана емес, өткен өмірдің естелігі, сүйген қыздың естелігі ретінде сипатталады. Өлеңге арқау болған махаббат тақырыбының ашылуына да осы себеп болған. Ал екінші мәтіннің философиясы мен тақырыбы бөлек, сондықтан ондағы «жас, ақ қайың» мен «өмір» ұғымдары ассоциативтік өрістері бір, іргелес образдар, ұғымдар болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Назарбаев Н.Ә. Инновациялар мен оқу-білімді жетілдіру арқылы білім экономикасына // Егемен Қазақстан. – 2006. – 27 мамыр.
- 2 Сулейменова Э.Д. Актуальные проблемы казахстанской лингвистики: 1991–2001. – А., 2001. – 84 с.
- 3 Қалиев Ғ. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. - Алматы, 2005. – 440 б.
- 4 Николаева Т.М. Лингвистика текста: Современное состояние, синтаксис и перспективы //Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 8. – М., 1978.
- 5 Валгина Н.С. Теория текста. – М: Логос, 2003. – 280 б.

Резюме

В статье рассматриваются особенности обучения лингвистическому анализу художественного текста.

Conclusion

The article deals with the modern modules of education, methods and techniques in teaching linguistic analysis of the text.

ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ СОВРЕМЕННОГО ОБЩЕСТВА

Биргибаева З.К.

Историческая память хранит немало поучительных и плодотворных идей о совместимости государства с правом. Правовое государство – это продукт нового времени. Ни древность, ни средние века не знали правового государства. Хотя, как полагают некоторые юристы, идея правового государства уходит своими корнями в античное общество.

Правовая экономика и гражданское общество – переход от распределительного общества к рыночному – это глубинные, существенные предпосылки формирования правового государства.

Правовое государство – это демократическое государство, где обеспечивается господство права, верховенство закона, равенство всех перед законом и независимым судом, где признаются и гарантируются права и свободы человека и где в основу организации государственной власти положен принцип разде-

лений законодательной, исполнительной и судебной властей.

Современное правовое государство – это демократическое государство, в котором обеспечиваются права и свободы, участие народа в осуществлении власти. Это предполагает высокий уровень развитого гражданского общества, правовой и политической культуры. В правовом государстве обеспечивается возможность в рамках закона отстаивать и пропагандировать свои взгляды и убеждения [2].

Суть идеи правового государства – в господстве права в общественной и политической жизни, наличии суверенной правовой власти. С помощью разделения властей государство организуется и функционирует правовым способом, это мера, масштаб демократизации политической жизни. Правовое государство открывает юридически равный доступ к участию в политической жизни всем направ-